

*Проф. др Милош Марјановић
Правни факултет у Новом Саду*

СИСТЕМАТИКА СОЦИОЛОГИЈЕ ПРАВА У ИСТОЧНОЕВРОПСКИМ ЗЕМЉАМА

Сажетак: *У раду се на компаративан начин сагледавају искуства источноевропских земаља у конституисању и начинима развијања социологије права као научне и наставне дисциплине. Аутор није у анализу укључио искуства Мађарске, Чешке, Словачке и бивших совјетских република због тешкоћа у набавци литературе и језичких баријера. Посебно се анализира да ли, у којој мери, и на који начин постојање извесне националне традиције социологије права утиче на процес њеног конституисања и даљег развоја. Ако је реч о друштвима истог историјског типа (социјалистичка па посткомунистичка), шта је то што омогућава да у неким случајевима таква традиција даје сјајне резултате а у неким не даје готово никакве? На једној страни су Русија, Румунија, Бугарска и бивше југословенске републике које нису искористиле сопствену богату теоријску и истраживачку традицију и тек чине прве озбиљније покушаје у њеном конституисању и институционализацији па су, отуда, и са неразвијеним систематикама, а на другој страни изузетно поучан пример Пољске, који показује како ова систематика може бити веома целовита и разуђена на основи богате и добро искористићене властите традиције, успешне институционализације и развоја који ову земљу увршићују у сам врх главних светских токова социолошкоправне мисли.*

Кључне речи: *Пољска (пољска школа социологије права), Русија, Румунија, Бугарска, бивше југословенске републике, социолошкоправна традиција, систематика социологије права.*

Све су учесталији захтеви да се на нашим правним факултетима социологија трансформише у социологију права или, пак, у социологију за правнике. У таквој ситуацији најпримереније ће бити да се сагледају како традиција тако и актуелна достигнућа и стремљења наше социологије права.

То стање, изражено у њеној систематици, ваљало би, затим, упоредити са ситуацијом у бившим југословенским републикама и код неких наших суседа (Македонија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Словенија, Румунија, Бугарска) па са још неким посткомунистичким друштвима (Русија, Пољска), а онда и са неким западним земљама. Најпре са социологијом права у оним земљама за које се у нашој литератури тврди да нису имале већег одјека изван њихових граница (Шпанија, Италија) да бисмо компарацију завршили са оним земљама из којих је тај одјек био највећи (скандинавске земље, Француска, Немачка, Енглеска). Било би добро да се овом европском узорку придода бар неколико паралела са развојем и систематиком социологије права у САД, а можда и Канади, како би се стекао увид у светске трендове.

Већ и претходна, дијагностичка или експлоративна истраживања дају неопходан преглед који трасира пут за нова, продубљенија и свеобухватнија истраживања. Међутим, испоставило се да су чак и овако постављен циљ и задаци истраживања били преамбициозни и сувише претенциозни за једну истраживачку годину, без одласка у стране библиотеке, с ослонцем превасходно на интернет презентације литературе и наставних програма. Много тога није било доступно у електронској форми а ако јесте онда је коришћење «full textа» изискивало непримерене издатке. И поред тога, прикупљена је поприлична грађа (разуме се, не само са интернета) али наведене тешкоће у њеном прикупљању нису омогућиле стицање систематског него само почетног увида у проблем па се, у овој фази рада, одустало од првобитне намере да се она макар прегледно презентира. Показало се да ће бити целисходније, и за сврхе једног оваквог фазног рада сасвим довољно, да се прво обраде источноевропске а затим и западноевропске земље. Али и ту је било тешкоћа јер се наишло на језичке баријере и недоступност литературе па зато нису укључене Мађарска, Чешка, Словачка и бивше совјетске републике. Применом секвенцијалне анализе, као активног дијалога теорије и емпирије током целог тока истраживања, испоставило се да ће упоређивање Пољске, с једне стране, и осталих источноевропских земаља које смо истраживали, с друге стране, дати најзначајније и најпоучније резултате.

Посебно нас је занимало, баш у овој компарацији, да ли, у којој мери и на који начин постојање извесне националне традиције социологије права утиче на процес њеног конституисања и даљег развоја. Ако је реч о друштвима истог историјског типа (социјалистичка па посткомунистичка), шта је то што омогућава да у неким случајевима таква традиција даје сјајне резултате а у неким не даје готово никакве?

Почетна хипотеза била је да се у европским земљама већ уобличио извесна заједничка или стандардна проблематика а да поједини аутори, у зависности од националне традиције и теоријске оријентације, више или мање наглашавају или изостављају поједине теме. Постојање богате националне традиције може врло повољно да утиче на њен развој али то не мора увек бити случај. Реч је само о једној повољној околности или, можда, нужном али не и довољном услову, у садејству сплета чинилаца. Међутим, што је истраживање више одмицало све смо више увиђали да се систематика може развијати и у правцу тематске диференцијације и диверзификације а не само хармонизације и унификације. Ово је необично важно не само за развој социологије права, него и за развој социолошких па и правних наука уопште, па и за развој друштва у целини и права у њему. Тамо где дође до плодних спојева светских трендова и богате националне традиције, где се развијају општа социолошка и правна теорија и искуствена истраживања, међу којима и она практично применљива, где су идеолошко-политички услови повољни и где се појаве истакнути научници и добри организатори, рађају се и институционализују научне школе, признате и далеко ван граница дотичне земље. А управо та специфична проблематика даје, онда, тој школи особиту физиономију и значај, а она се најбоље читава у систематици.

Пре само једне деценије о развоју социологије права изречена је следећа оцена: „Социологија права је релативно нова дисциплина, која није још довољно развијена, ни у свијету ни код нас. Из ове области такорећи и не постоје систематска дјела, поготову не опширнија, као ни уџбеници“ (М. Мучибабић, 1996:218). Међутим, уколико је ова оцена, бар када се нас тиче, и била делимично тачна, она сасвим сигурно не стоји када је реч о светским размерама. Али да прво погледамо како стоји ситуација са нашом традицијом и садашњицом социологије права.

За Валтазара Богишића, творца Општег имовинског законика за Црну Гору (1888), речено је да је био «вероватно најјача и најкреативнија личност у правној области на целом Балкану у 19. веку» (А. Молнар, 1994,

2:559). Још ласкавија оцена или, боље рећи, признање дошло је из редова светских социолога: »Био је први председник Међународног института за социологију, претече данашњег Свјетског удружења за социологију, када је основан 1888» (С. Шувар, 1988, I:20)¹ Уосталом, иако је и до данас остао споран, изгледа да је утицај Валтазара Богишића на Еугена Ерлиха, која обично сматрају оснивачем социологије права у свету, био несумњив (А. Молнар, 2:449-450).

А основне карактеристике Богишићевог социолошкоправног опуса биле су следеће: 1. тесна повезаност теорије и емпиријског проучавања, 2. настојање да се социологија права институционализује на универзитету, 3. изричито одбацивање вредносне неутралности науке, 4. тесна повезаност између социологије права и социологије села и, што је нарочито важно, 5. отвореност за рецепцију главних теорија онога времена на основу којих ће и настати социологија права као научна и наставна дисциплина. На жалост, ово богато научно наслеђе није било искоришћено у даљем току конституисања и развоја социологије права код нас (А. Молнар, 1994, 2:574).

После Богишићеве смрти (1908) интересовање за развој социологије права је готово потпуно нестало (с изузетком Сретена Вукосављевића, бар када је реч о изучавању обичајног права, односно сеоских регула - Радомировић-Подгорац-Максимовић, 2000:212-213; М. Митровић, 1982: 229-243). Оно се поново обнавља 1935. године на Правном факултету у Београду када се оснивају Катедра за социологију и Друштво за правну филозофију и социологију. Међутим, социолошка теорија се развијала потпуно независно од емпиријских истраживања (којих није ни било), социологија права се није институционализовала у академском животу а у њој је дошло до опредељења за рецепцију само француске теорије друштвеног права (А. Молнар, 1994, 2:576-591; М. Митровић, 1982). У социјалистичкој Југославији дошло је до готово потпуног сумрака социологије права. Осим разлога идеолошке природе (избегавање да се истражује стварност правних норми) томе су допринели и изузетно низак ниво рецепције како домаћег тако и страног социолошкоправног наслеђа. Тек се током седамдесетих и осамдесетих година 20. века појављују емпиријска истра-

¹ Занимљиво је, а код нас мало познато, да је Стипе Шувар дипломирао на Правном факултету у Загребу 1960. године и да је био професор и на Социологији права, као опционом предмету. Приликом одржавања научног скупа Село у Црној Гори у ЦАНУ, од 18-20 децембра 2000. године, имао сам задовољство да присуствујем и откривању споменика Валтазару Богишићу испред зграде Правног факултета у Подгорици. Том скупу и тој церемонији из Загреба су присуствовали Светозар Ливада и Стипе Шувар.

живања самоуправног права, правосудног система и судијске професије као и неке теоријске расправе (А. Молнар, 1994, 2:591-601).

Друштвене промене током деведесетих година и интелектуално сазревање у области социологије права у претходне две деценије, али не само код нас него и у светским размерама, створили су услове за појаву две значајне, вишетомне студије у овој области и на нашим просторима.

Студија др Александра Молнара, тадашњег асистента на Правном факултету у Новом Саду а сада професора на Филозофском факултету у Београду, *Друштво и право: историја класичних социолошкоправних теорија*, књ. 1-2, Нови Сад, 1994. односи се на период између средине 19. и средине 20. века, а обухвата следеће земље: Француску, Русију (СССР), Енглеску и САД (1. књига), Скандинавију, Немачку и Аустрију а, укратко, и неколико других европских земаља (Италију, Холандију, Пољску, Бугарску и Мађарску, уз такође кратак приказ покушаја конституисања социологије права у Југославији (2. књига). Ова студија је плод дугогодишњих ауторових истраживања и једногодишњег студијског боравака у Гетингену и Амстердаму, а проистекла је из прерађених и допуњених делова његовог магистарског рада и докторске дисертације, које је одбранио на Филозофском факултету у Београду. Александар Молнар је за четвортомну *Расправу о демократској уставној држави*, I-IV, Самиздат, Београд, 2002. године, на 2000 страница и са 3000 коришћених извора, добио Награду града Београда за стваралаштво у 2002. години у области друштвених и хуманистичких наука.

Међу земљама у којима социологија права, наводно, није имала великог одјека изван сопствених граница, Молнар(1994, 2:567) помиње и Италију. С тим се не можемо сложити, бар када је реч о франкофоном подручју (видети часопис *Droit et société*) али ни о часописној, па и књишкој продукцији на енглеском језику (видети *Questia - The World's Largest Online Library*), Хрватској (као што ћемо видети) а вероватно и Швајцарској. У преглед (узорак) тих земаља, без великог међународног одјека, није укључена Шпанија, а њен је утицај несумњив и на франкофоном и на англофоном подручју (упореди исте, горе наведене изворе) а за латиноамеричке земље се то са сигурношћу може очекивати. Последњих деценија нарочито је запажена продукција из *Instituto Internacional de Sociología Jurídica de Oñati*, као и из *Laboratorio de Sociología Jurídica, Univerzidad de Sen Sebastian*. Социолошкоправна продукција није ни мања ни безначајнија у Белгији него у Холандији или Румунији него у Бугарској. Најзад,

ако се хоће увид у светске трендове социолошкоправне продукције и њеног утицаја, морају се узети у обзир и све запаженији канадски доприноси у социологији права, па и антропологији права, а не би требало занемарити ни Латинску Америку, ни Јапан, а последњих неколико година чак ни Афику.

Друго систематско дело, тротомна монографија др Југослава Станковића, професора Правног факултета у Београду, под насловом *Основи опште социологије права*, настало је као резултат рада на научном пројекту Конституисање Србије као правне државе у условима транзиције.

- Први део (1996.), како пише у поднаслову, односи се на право и социолошки метод (социологија и посебне социологије, метод и конституисање посебних наука, методи изучавања права, метод и његови елементи) и на социолошки појам права (тешкоће дефинисања, потреба дефинисања, полазне претпоставке дефинисања права са социолошког становишта, социолошки појам права, објективни основ настанка права – солидарност или конфликт, друштвена моћ – појам).
- Други део (1998.) се односи на стварање права (појам и стварање права, чиниоци стварања права, однос објективних и субјективних чинилаца, утицај објективних чинилаца на стварање права, утицај субјективних чинилаца на стварање права).
- Трећи део (2000) садржи примену права (однос између стварања и примене права, правна ефикасност, чиниоци примене права и правне ефикасности, теорија «понашања права» - анализа Д. Блека), суд и примену права, личне карактеристике и примену права, утицај санкције на примену права, развој права) и предмет социологије права.

Студија Саше Бована, доцента на Правном факултету у Београду, *Парадигматски корени социологије права: основи биолошке теорије права* (2004), представља његову прерађену докторску дисертацију и односи се на једну теорију у овом домену.

На Правном факултету у Београду, од школске 2005/06. године, сви су предмети постали једносеместрални, а Општа социологија се налази у II семестру, са фондом часова 8+4, колико имају и Увод у право и Римско право, који се држе у I семестру. Социологија права се налази на III години, и то у V семестру, као обавезан предмет на две наставне групе, управно-теоријској и теоријско-правној, са фондом часова 4+0, колико имају и

други обавезни предмети у свим осталим наставним групама. Њен наставни програм није нам био доступан у електронској форми.

Приказаћемо, у сажетом облику, три наставна програма социологије права на правним факултетима у нашој земљи.

На Правном факултету у Новом Саду, Социологија права је опциони предмет у V семестру (2+0) а наставни програм обухвата: предмет и метод социологије права и њен однос према филозофији права, теорији права и другим гранама социолошке и правне науке, осниваче и развој социологије права, приступе дефинисању права и социолошки појам права, социолошке теорије права, политику и право (друштвена моћ и право), друштвену условљеност и друштвене функције права, субјекте и процес стварања права у социолошкој перспективи, емпиријску социологију права, моделе легитимизације права, ефикасност и ефктивност права, правну професију, правну културу и правну социјализацију, класификације правних система, право у данашњим транзиционим друштвима и глобализацију и право.

На Правном факултету у Нишу Социологија права је обавезан предмет у V семестру (2+1) али само на правно-теоријској групи (заједно са Филозофијом права и Савременим политичким системима). Основне тематске области у овом наставном програму су: увод и дефинисање социологије права, историјски развој социологије права, право као друштвена појава, стварање права, примена права, утицај друштва на право, утицај права на друштво и значај и улога социологије права (*Наставни план и програм основних студија*, Ниш, 2004:12-13 и 110-112).

Основна поглавља наставног програма Социологије права као опционог предмета у V семестру (са 2+0) на Правном факултету у Крагујевцу, у школској 2005/06 години, су: социологија права као правна и као социолошка наука, предмет и метод социологије права, историјски развој социологије права, социологија права у свету, право као друштвена појава, однос права и морала, правна свест и ставови према праву и друштвена функција права.

На Правном факултету у Подгорици, Социологија права је опциони предмет већ у III семестру (са 4 кредита, као и свих осталих 7 изборних предмета). На жалост, наставни план овог предмета није доступан у електронској форми, па га нисмо ни могли анализирати. У овој фази истраживања није нам била доступна (али је поручена) ни књига професора овог

факултета, академика Драгана Вукчевића, *Иза норми: социолошки и правни есеји* (2003). Ваља поменути и његову монографију *Социолошка мисао у Русији (искуство XX вијека)* из 1994. године.

За **Македонију** смо располагали са два издања (1996. и 2001.) уџбеника Томислава Чокревског, са Правног факултета у Скопљу, чији је наслов *Социологија права: друштво и право (Социологија на правото: општество и право)*. Између ова два издања нема никакве разлике у систематичности а основни садржаји су: предмет и методи социологије права у структури друштвених наука, историјски и теоријски основи социологије права, друштво, човек и право, основни садржаји и категорије предмета социологије права, друштвене функције права, право и сличне човекове творевине и регулативне институције и право.

Ни за **Босну и Херцеговину** нисмо располагали наставним програмима у електронској форми али јесмо располагали подацима о месту социологије права у наставном плану. Од школске 2005/06. године сви предмети на Правном факултету у Сарајеву су једносеместрални. Социологија са социологијом права се предаје већ у I семестру, са фондом часова 3+1 и ECTS од 5 бодова. На Правном факултету у Мостару, у V семестру, постоји Социологија права као изборни колегиј (предмет). На Правном факултету у Бања Луци на I години постоји предмет Социологија, али Социологије права нема међу изборним предметима, којих укупно има само пет. У школској 2004/05. години, на Факултету политичких наука у Сарајеву, на III години, на Одсеку за социологију, постојала је Социологија права као обавезан предмет.

У **Хрватској**, на Правном факултету Свеушилишта у Загребу постоји правни студиј и Студиј социјалног рада, оба као петогодишњи студији. На I години и то већ у I семестру постоји предмет Социологија, са фондом часова 6+0 и ECTS од 8 поена, као и сви остали предмети на I години. Постоје изборни предмети Социологија права и Социологија управе али се у «сажетку наставних програма» не налази и сажетак из Социологије права. Само се упућује на литературу: Еуген Пусић, *Друштвена регулација*, Загреб, 1990. Међутим, за Хрватску смо ипак располагали са три социолошкоправна наставна програма. Овај програм је на Правном факултету у Риједи подељен на четири одељка: социологија и право, теоријски извори социологије права, одабрани теоријски проблеми социологије права («М. Weber: рационализација и право. Т. Parsons: функције правног састава. N. Luhmann: друштвени састав, регулација и проблем легитимности. Ј. Habermas: социологија права и право»).

мас: комуникација, морал и право») и истраживања и примена (друштвене функције права, право и моћ, професионална етика и организованост правне професије и методе социолошких истраживања правне проблематике). Овога пута наводимо и анализирамо и списак испитне литературе јер нам је била доступна. Сва обавезна литература је на хрварском језику али је само један аутор домаћи: Е. Пусић, *Друштвена регулација* (1989), G. Gurvitch, *Социологија II* (1966), G. Ritzer, *Сувремена социологијска теорија* (1997) и М. Weber, *Власт и политика* (1999). Изборну литературу чине три уџбеника на страним језицима: R. Cotterrell: *Sociology of Law: An Introduction* (1992), R. Treves, *Sociologia del diritto* (1996) и Trevino Javier, *The Sociology of Law: Classical and Contemporary perspectives* (1996). Овај наставни предмет је изборни на III години а његов аутор (проф. др Борис Бановић) наводи да је компатибилан или упоредив са низом правних факултета у Европи, па и у свету (изричито помиње Милано, Болоњу, Трст, Единбург, Јену, Сарбрикен и Амстердам). Помињемо и расправу др Мије Биличића, ванредног професора Поморског факултета у Ријеци, под насловом *Теоријско разграничење и утемељење социологије права*, објављену у *Зборнику Правног факултета у Ријеци*, vol. 20, 1/1999. Аутор заступа гледиште да социологија права има властиту теоријску основицу, по којој се разликује од правне науке. Ту основицу излаже кроз опште појмове социолошких теорија Диркема, Парсонса и Гурвича. «Изведено теоријско утемељење социологије права окупљено је око појма друштвене контроле». Ми бисмо додали да, ако се узму у обзир и Луманова, Хабермасова и Пусићева схватања, тај појам би могао бити и друштвена регулација, који треба развити у правцу теорије средњег обима.

На Свеучилишту у Загребу постојали су у 2003/04. години «Хрватски студији» и из социологије. По проф. др Младену Пушкарићу, циљ колегија (предмета) Социологије права је да упозна «студенте с основним питањима о односу правног и друштвеног сустава, о њиховој аутономији и међуосвисности». Дакле, очигледно под утицајем теорије система, не више однос права и друштва, већ правног и друштвеног система. «Основне теме» на овом колегију су: «Појам права. Учење о садржају права. Аксиолошка теорија о праву. Социолошка теорија о праву. Учење о облицима права. Догматска теорија о праву. Правна норма у односу на друге друштвене норме. Право и морал. Право и обичајност. Правни темељ грађанског друштва. Грађанска држава и правни поредак. Друштвени интереси и правни поредак. Друштвено значење легитимитета и легалитета. Хрватско друштво и правна традиција». У овом програму посебну пажњу привлаче разматрање односа грађанског друштва и правне државе (правног поретка)

као и проблеми легитимације (легитимности и легалитета). С обзиром да је реч о студијској групи за социологију, у програму и литератури је сразмерно више заступљена теорија права, без чега студенти социологије овај предмет не би могли добро разумети и пратити. Из обилне литературе посебно издвајамо N. Luhmanna (1992), A. Iglíčara (1991) и E. Pusića (1987).

На основу 30 слајдова power point презентације уводног предавања (12. 01. 2005) које је било доступно на интернету, реконструисали смо основне теме из Социологије права на Правном факултету у Загребу: право као умеће и као систематизовано искуство – његова делотворност, практичност и примена; здраворазумско схватање правне професије и њена демонополизација; праведност; теорија правних институција, три врсте правне науке (филозофија права, правна догматика, правна социологија); подручја социологије права (учинковитост права, правна професија, знање и мишљење људи о праву, извори права и ванправне норме, друштвена функција права, односно норма и стварност); савременост – глобализација и диверзификација; правничко образовање – диверзификација и реформа предмета; теоријска традиција I (jurisprudence I, правни реализам, јуриспруденција –називи: jurisprudence, law and society, sociology of law, law and social sciences, social analysis of law, law researches), јуриспруденција (и социологија). Овде посебно истичемо неконвенционалну тематску проблематизацију овог наставног програма, његову практичну и савремену усмереност и добар увид у тероријске (али и истраживачке) традиције модерне јуриспруденције.

Случај **Словеније** је интересантан и значајан бар из два разлога – због постојања извесне традиције уџбеничке литературе из социологије права и места овог предмета у наставном плану. На основу информација са интернета познато нам је да се на Правној факултети Универзе у Љубљани, у школској 1999/2000. години, на I години студија, у оба семестра, са фондом часова 3+1 и 3+1 предавао предмет *Uvod v sociologijo in sociologija prava*. По броју часова и кредита (9) овај предмет је у истом рангу са Уводом у право и Римским правом. Предавали су га проф. др Албин Игличар, шеф Катедре за теорију ин социологију права, и проф. др Петер Јамбрек. Књиге проф. Игличара у то време биле су: *Teme iz sociologije prava* (1991) и *Pravo in družba* (2000), а обе су објављене у Љубљани, где се 2004. године појавила и књига *Sociologija prava*. На жалост, нисмо располагали наставним програмом а ни поменути издањима књига него само једним старијем издањем књиге истог аутора – *Uvod v sociologijo prava* (1986). Из тог разлога није могла бити изведена систематска компаративна

анализа ранијег и садашњег стања али се располагало оквирним испитним питањима на студентском сајту у поменутој школској години, па се на основу расположивог «улаза» и «излаза» могу реконструисати макар главни правци промена. Према последње поменутој књизи, основни одељци социологије права били су:

- 1) О социологији права (задачи и место у друштвеним наукама, предмет и методе, Гурвичев поглед на социологију права, зачеци социологије права у Словенији).
- 2) Економска база као основа права (рад, својина и њена институционализација).
- 3) Интересна позадина права (одређење, правни поглед, класни интерес, усклађивање интереса, историјски аспект, конфликт интереса и право).
- 4) Улога политичке надградње у стварању и примени правних норми (друштвено-политички систем, интересна детерминисаност политике, политичке странке, интересне групе, друштвено-политичке организације).
- 5) Правне институције (стварање и примена права).
- 6) Процеси подруштвљавања права (познавање права, утицај самоуправних односа на правну надградњу, совјетска концепција општељудског права, друштвени циљеви нормативних поступака у социјалистичкој демократији), подруштвљавање права у процесу стварања, утицај радничке контроле на правну сферу, друштвена и политичка одговорност за извршавање друштвених договора и општих правних аката.
- 7) Друштвене промене и право (друштвени узроци нормативних промена, развој правног система социјалистичке демократије, право и друштвена интеграција, друштвена условљеност успостављања и поштовања људских права, правно уређивање економске емиграције).
- 8) Правничка занимања и правна култура (друштвена улога судије, правна помоћ, улога правника у стварању, интерпретацији и истраживању права).

Судећи према оквирним испитним питањима, која се налазе на студентском сајту, сада је изостављен марксистичко-социјалистичко-самоуправни дискурс, који је био јако заступљен у нашим правним наукама па, као што видимо, и у словеначкој социологији права (економска база и политичка и правна надградња, друштвено-политичке организације, подруштвљавање права, социјалистичка демократија, друштвена својина и самоу-

прављање, друштвени договори). Док су у старијем издању књиге Erlich, Durkheim i Weber само овлаш поменути, сада им се поклања много већа пажња. Уз њих су још обрађени и Диги, системска теорија (Парсонс, Луман), интересна јуриспруденција (Rudolf Ihering, Philip Heck), социолошка јуриспруденција, правни реализам. Елаборирани су: обичајно право, друштвена моћ и процес одлучивања, грађанско друштво, парламентарна опозиција, јавност, локална самоуправа, сувереност, легалитет и легитимитет, социолошке методе истраживања. Овде нам се чини да су врло видљиви унутрашњи ефекти идеологизације структуре садржаја у време претходног режима, који су значајно мањи у садашњем режиму, док је значајно порасла професионализација дискурса и структуре садржаја. Посебно истичемо дидактичку опремљеност контролним питањима већ старијег издања уџбеника и њихову данашњу доступност у електронској форми на студентском сајту факултета.

У нашој литератури нема података о развоју социологије права у **Румунији** али смо располагали уџбеником Achima Mihua *Sociologia dreptului* (*Социологија права*), Cluj-Napoca, 2000. У овом граду у Трансилванији налази се далеко највећи румунски универзитет и један од највећих у читавој Европи – са преко 44 000 студената у 2004. години а веома је познат и по интензивној међународној сарадњи (видети: Р. Катона, 2005:147-159, укључујући и мој сажетак на основу кога је писан абстракт на енглеском језику. У два наврата – 2002. и 2004. године - имао сам прилику да, на краће време, боравим на овом универзитету). Професор Миху је на овом универзитету држао курсеве из социологије и филозофије а, као Фулбрајтов стипендиста, у два маха је боравио у САД где је, други пут, на Универзитету Минесота (1979-1980) предавао студентима и докторандима. Између осталог публиковао је: *Америчку социологију малих група* (1970), *АБЦ-ду социолошких истраживања, I-II* (1971, 1973) и *Увод у социологију* (1992). Горе поменуто издање уџбеника *Sociologia dreptului* је четврто по реду (прво 1992, друго 1994, треће 1996) а ово последње издање је прилагођено и за ширу читалачку публику а не само за студенте и правничке специјалисте. Уз сазревање ових савремених услова, постојала је извесна, па макар и минимална, традиција за развој социологије права. У *Социолошком приручнику* (*Manualul de sociologie*) из 1930. D. J. Suchianu је три поглавља посветио социологији права. У *Елементима социологије* (*Elemente de sociologie*) из 1935. године Р. Р. Ionescu сматра да социологија права треба да се бави правном активношћу у приватним и јавним пословима. У једном другом *Социолошком приручнику* (*Manualul de sociologie*), из 1938. године Р. Andrei i V. Narea посебно инсистирају на тесним везама

права и морала а шире се баве криминалом и криминалитетом. Уз ове подстицаје из 1930-их година, корени социологије права се могу пронаћи и код неких румунских филозофа (Drăghicescu, Djuvaga) а, нарочито, у чувеној Густиевој Букурештанској школи емпиријских истраживања села. Проф. Миху упозорава да се, последњих година, румунска социологија права редуccionистички оријентише на социологију деликвенције и социологију криминала (А. Mihu, 2000:17). Нама се, пак, чини да ни овај аутор није успео да, у већој мери, избегне овај редуccionизам, што се види из структуре поглавља у садржају његовог уџбеника (од укупно 199 страна): предмет социологије права, друштво и право, социјална диференцијација и њен утицај на криминал, култура и право, социологија случаја, конформизам и девијације, криминал и методологија. Па ипак, говорећи о перспективи социологије права, аутор истиче да она никако не сме бити редуccionистичка и пароксијална, него вишедисциплинарна, а управо социологија може да одигра интегративну улогу за сва друштвена истраживања права. Слажући се са Jean-Michel Besette-ом, он смаатра да, у том погледу, још ширу перспективу пружа антропологија, као наука о човеку, истовремено производу и ствараоцу културе (стр. 18).

Зачеци социологије права у **Бугарској** се могу наћи још крајем 19. века у анкетном истраживању обичајног права и у домену радноправног законодавства. После Другог светског рата интересовање за социологију права и овде сплашњава, да би поново оживело тек крајем шездесетих година. Крајем седамдесетих се институционално организују социолошко-правна емпиријска истраживања по угледу на Пољску (А. Молнар, 1994, 2:559-560). За развој социологије права у **Грчкој** видети Athanase C. Parachristos (1999) а у **Турској** рад Ninguna Celebie (2002), са Универзитета у Анкари.

Традиција социологије права у **Русији** има врло дубоке корене. Довољно је поменути Пахмана, Петражицког и рану совјетску теорију права (Рајзнера, Стручку и Пашуканиса). Каснија социологија права (у Стаљиново време, па и касније) била је стерилна и стагнантна. Па ипак, и у СССР-у је дошло до похода америчког функционализма а било је и обимних и разноврсних емпиријских истраживања (А. Молнар, 1994, 1:137-174; Радомировић-Подгороац-Максимовић, 2000: 202-203). То се, ипак, није довољно одразило на синтетичку уџбеничку литературу. Куљчарови *Основи социологије права* и Карбонијеова *Правна социологија* су преведени и објављени у Москви 1981. 1986. године. Основни, а до скоро и једини уџбеник у руској литератури била је *Савремена социологија права* Кудјав-

цева и Казимирчука (В. Н. Кудявцев – В. П. Казимирчук, 1995). На жалост, и поред упорног вишекратног трагања, садржај овог удбеника није нам био доступан ни у електронској форми.

За разлику од Русије, па и свих анализираних источноевропских земаља, **Пољска** је пример земље која је далеко више искористила своје богато социолошкоправно наслеђе. Прве корене социолошкоправне мисли у овој земљи, неки аутори налазе чак у епохама ренесансе и просвећености. На њен настанак утицала су међуратна криминолошка истраживања. Па ипак, пресудан импулс за њено конституисање и институционализацију била је емиграција Леона **Петражицког** из совјетске Русије 1919. године, који се тада настанио у Пољској и преузео Катедру за социологију на Правном факултету у Варшави, на којој је деловао све до своје смрти 1931. године (Ј. Górecki, 1975; Т. Подгорац, 1981 и 1983).² Иако у оквирима широко схваћене теорије права, социологија права се у овој земљи почиње институционализовати већ средином тридесетих година. Томе су одлучујуће допринели ученици Петажицког: Хенрих Пјентка у Варшави, који се први почео користити термином социологија права у наслову једне своје расправе из 1933. године и први почео предавања из предмета Социолошки елементи теорије права, школске 1935/36. године, и Јежи Ланде, који је у Кракову, одмах после Другог светског рата, окупио групу талентованих младих људи (Адам Подгурецки, Марија Боруцка Арцтова, Јан Гурецки и други) који су снажно подигли и у међународним размерама афирмисали социологију права. Тако се у Пољској већ крајем педесетих и почетком шездесетих година искристалисала социологија права као засебна социолошка дисциплина. Она се институционализовала у три уни-

² Не можемо одолети а да не прокоментаришемо једну паралелу која нам се наметнула. У време када је овај аутор био студент I године социологије на београдском Филозофском факултету (1967/68), на предавањима из Историје социјалних теорија, проф. др Вељко Коџић навео је податак да се у таласу емиграције руске интелигенције после Октобарске револуције, који се слио у нашу земљу, налазио и Питирим Сорокин. Он се понудио да на Правном факултету у Суботици држи курс из социологије али то на факултету није прихваћено. Та руска интелигенција одиграла је огромну улогу у развоју појединих наука, како друштвених тако и природних, у међуратној Југославији. Поменимо, само, Тарановског и Соловјева у области правних наука. Сорокин је, после тога, емигрирао у САД где је постао један од најзначајнијих историчара социологије и представника културолошки оријентисаног циклума у светским размерама. Његово капитално четвортомно дело *Social and Cultural Dynamics* (1937 - 1941) превео је код нас правник Ђурица Крстић а објављено је под насловом *Друштвена и културна динамика*, Подгорица-Београд, 2002, 637 стр. Намеће нам се једно питање, у смислу веберџански схваћеног мисаоног експеримента. Да је остао, да ли је Сорокин могао, у нашим условима, да развије неку социолошку школу? Или, да ли би Сорокин постао Сорокин да није емигрирао у Америку?

верзитетска центра – Варшави, Кракову и Познању, у којима се снажно развила и у светским размерама афирмисала пољска школа социологије права.

Подгурецки је 1962. године објавио своју *Социологију права*, као прво систематско дело на пољском језику у овој области. Те исте године он ће постати један од суоснивача *Истраживачког комитета за социологију права у оквиру Међународног социолошког удружења*. На Варшавском универзитету настао је 1965. године *Завод за социологију права*, а његов први управник био је управо Подгурецки. Због свега овога њега сматрају једним од најзначајнијих и најзаслужнијих за стварање савремене социологије права у свету.

Снажно су се развила, под утицајем Петржицког, током седамдесетих година, *истраживања правне свести*, која се сврставају у такозвана *КОЛ-истраживања (Knowledge and Opinion about Law)*. Тих година су се у Пољској развила два правца у социолошкоправној теорији – социоцентрички, који је предводио Подгурецки, и правноцентрички, који је предводио Зигмунд Зјембињски (А. Молнар, 1994, 2:559 и Радомировић-Подгорац-Максимовић, 2000:203-205 и 256-278).

У прилици смо да систематски обрадимо чак *седам студија новијег датума као и петотомне Елементе социологије права*, који се сматрају капиталним колективним делом пољске социологије права.³

У Пољској се у домену уџбеничке литературе најважнијим сматра дело **Адама Подгурецког**, *Нацрт социологије права (Podgórecki, Zarys socjologii prawa, Warszawa, 1971)*. Подељена је на четири дела: општи део (спекулативна и емпиријска истраживања у праву), посебни део (методе социолошког истраживања и њихова примена), теоријски део (концепција правне норме, аномија, конформизам, легализам, теорије деловања права) и политика права (концепција науке политике права, ефикасност деловања права). Управо се концептуализација правне политике сматра основним доприносом Подгурецког и пољске социологије права. Скрећемо пажњу да се у теоријском делу (као и код Румуна Акима Михуа, с тим што је ово

³ Захваљујући мр Еви Максимовић, асистенту за предмет Социологија на Правном факултету у Крагујевцу, која је пољског порекла и дуго се бави развојем социологије права у Пољској (магистрирала је а ради и докторску дисертацију у овој области). Ово је прилика да колегиници Максимовић срдечно захвалимо за уступљени материјал, превод садржаја студија са пољског и омогућавање увида у неке делове текста који се још увек налазе у рукопису.

дело Подгурецког раније настало), у средишту разматрања налазе правне норме, легализам, аномија а затим и деловање права, у чијем склопу се појављује и и правна политика.

За потребе *International Seminar on Teaching Law in Western Democracies: Pluralism in Legal Thinking*, Warsaw, 17-27 September 1991, на коме је аутор ових редова имао прилику и задовољство да учествује, специјално је умножен рад Adama Podgóreckog, са *Ottawa University, Department of Anthropology and Sociology*, под насловом *Social Oppression*. Овај рукопис је, потом, објављен 1993. године, у Wertportu i Londonu. У каталогизацији овог дела у *Library of Congress Cataloging* ово дело је разврстано у: 1. Oppression (Psychology), 2. Social Psychology, 3. Law-Psychological aspects и тек на 4. месту у Sociological jurisprudence. Ово дело, ван сваке сумње, припада и социолошкоправном домену, а основне идеје се кристално јасно виде у самом садржају књиге:

тлачење изнутра, понашање под тлачењем, тоталитарна патологија права, сажета теорија пост-тоталитарног тлачења, право као окамењено тлачење. Разуме се, ово дело припада не само пољској, него и канадској и енглеској психологији, односно социологији права, што указује како на светски значај пољског искуства тако и на испреплетеност дисциплина које проучавају право и то у међународним размерама.

Врло важна је и књига **Andrzeja Kojdera**, *Достојанство и снага права (социолошкоправне скице) – Godność i siła prawa (Szkice socjologiczno-prawne)*, Warszawa, 1995. Њен садржај (по нашем преводу са енглеског) је следећи:

Увод – развој социологије права у Пољској и њена темељна питања,

I део – Суочавање са делом Леона Петражицког (трагање за новом класификацијом наука, емоционална теорија мотивације, визија научне правне политике, теорија моћи, етичко-императивна идеја права Николаса Тимашева).

II део – Теоријска питања социологије права (право као предмет аксиолошке анализе, обичајно право и правни плурализам, научна корисност појма друштвена контрола, правна контрола у моноцентричком друштвеном систему, јавно мњење и поштовање закона).

III део – Примери емпиријских студија (*Pessima Iusstitia*: делатност прекршајних органа у моноцентричној држави, дисфункционалности правне културе: пољско искуство на крају осамдесетих⁴, елементи правне

⁴ Ово поглавље је дистрибуирано свим учесницима из централне и источне Европе на поменутом семинару у Варшави 1991. године.

културе универзитетских студената права, корекција животних искустава омладине, механизми корупције на почетку трансформације).

Закључак – Аксиологија владавине права.

На основу текстуалне анализе садржаја, рекло би се да је реч о изузетно систематској и надасве актуелној студији која се односи на пољско друштво и његову социологију права. У њој су, изгледа, врло успешно спојене властита традиција, емпиријска истраживања и искуства владавине права у транзиционом друштву.

Adam Podgórecki, *Socjologiczna teoria prawa*, Warszawa, 1998. Поглавља: 1. Дејство права, 2. Моралност, право, обичај, 3. Различите врсте легитимизације, 4. Револуција у области људских права, 5. Типологија друштвених система, 6. Типологија правних система, 7. Право у тоталитарним и посттоталитарним друштвима, 8. Политика права. Закључак – ка адекватној теорији и социологији права.

Може се приметити, у односу на поменути оглед или нацрт социологије права (1971), да је Подгурецки тематизовао нове садржаје – легитимизацију, људска права, типологију друштвених и правних система, компарацију права у тоталитарним и посттоталитарним друштвима, како би пронашао што адекватнију (социоцентричну) теорију и социологију права.

За књигу коју је написао **Kozimierz Frieske**, *Socjologia prawa*, Warszawa – Poznan, 2001. нам се чини да представља комбинацију анализираних радова Подгурецког и Којдера, као још један корак ка синтетичкој интерпретацији социологије права: право као културна појава (где је укључена и правна култура), право и друштвени поредак, право као механизам друштвене контроле (где су укључени правна контрола, ставови према праву и васпитна улога права – правна социјализација и општа превенција), идеја владавине права.

Уџбеник **A. Pieniażeka i M. Stefanuka** *Socjologia prawa*, Lublin, 2001. садржи следећа поглавља: увод у социолошку проблематику (где се говори о претечама и оснивачима социологије), оснивачи социологије права, место социологије права у правним наукама, социологија права у свету и Пољској, методи социолошкоправних истраживања, друштвено деловање права, правна свест (где је укључена и правна култура), ставови према друштвеним нормама (где је укључена и социјализација), политика права, стварање и примена права, функције и престиж права. Ово би могао бити

пример уџбеника који синтетише успешан развој социологије права у некој земљи.

Као узоран пример правноцентричног схватања социологије права може се навести књига **Zygmunta Ziembinskog**, *Socjologia prawa jako nauka prawna*, Warszawa /Poznan, 2003.

Њен садржај је: начини схватања социологије права, социологија права и теорија државе и права, социологија права и стварање и примена права, методи и технике социолошкоправних истраживања, истраживачки проблеми социологије права као правне науке и социологија права на правним факултетима. У структури садржаја, у односу на издање из 1975. године, није било никаквих промена (Упоредити: Радомировић-Подгорац-Максимовић. 2000:258, фус нота 5).

У периоду од 1989 до 1993. године, у време када је у Пољској дошло до демократских промена, појавила се едиција од пет томова *Елемената социологије права*, на 1580 страна, као хрестоматија коју су написали искључиво пољски аутори, а чији су уредници **Анџеј Којдер (највећа заслуга)**, **Елизабјета Лојко**, **Вјеслав Сташкијевич** и **Ана Турска**, сви са Катедре за социологију права Правног факултета Варшавског универзитета. Занимљиво је да аутори изражавају жаљење што ни у овој едицији од пет томова није могао да се целовито представи изузетно богат допринос пољске социологије права као ни главне етапе њеног развоја.

Садржај *Елемената социологије права* по томовима је следећи:

- I. Социологија права и правне науке. Предмет, задаци и методе социологије права. Право и морал. Правна свест и друштвени ставови према праву.
- II. Сфере реалности права. Право у неким областима друштвеног живота. Друштвена улога права. Наука политике права.
- III. Правна култура. Друштвена контрола и правна контрола. Решавање спорова. Правничке професије.
- IV. Аномија и њене друштвено-правне последице. Дисфункционалност права. Субкултура бесправља и друштвене маргине. Одмеравање казне.
- V. Том је у целини посвећен проблемима обичајног права.

Треба напоменути да се у припреми још увек налазе два тома – VI Традиције социологије права и VII Савремени правци социологије права. Можемо се сложити са оценом да је ово капитално дело пољских социолога права њихов огроман допринос у конституисању, институционали-

зацији и повећавању значаја социологије права као науке у светским размерама (Т. Подгорац, *Социологија права у Пољској*, у: Радомировић-Подгорац-Максимовић, 2000:256-278; Е. Максимовић, *Социоцентрички и правноцентрички правац у пољској социологији права*, рукопис).

Овове бисмо још додали да су ови домети пољске социологије права били подупрти снажном истраживачком традицијом пољске социологије уопште још у међуратном али и у послератном периоду. Ово је добар пример како може и треба да се, на властитој теоријско-емпиријској традицији, развија, синтетише и систематизује социологија права и тако се, на оригионалан начин, укључи у њене главне токове.

Литература

- Бован С. (2004), *Парадигматски корени социологије права: основи биолошке теорије права*, Београд.
- Celebi Nilgun (2002). Sociology Associations in Turkey: Continuity behind Discontinuity, *International Sociology*, Vol. 17, 2.
- Чокревски Т. (2001 и 1996), *Социологија на правото (општество и право)*, Скопје.
- Górecki J. (ed.) (1975), *Sociology and Jurisprudence of Leon Petrazycki*, Urbana.
- Igličar A. (1986), *Uvod v sociologijo prava*, Ljubljana
- Катана Р. (2005), Презентација универзитета Babeş – Bolyai из Клужа, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, XXXIX –2.
- Kojder A. (1995), *Godność i sita prawa: Szkice socjologiczno-prawne*, Warszawa.
- Кудявцев. V. Н. – Казимирчук. V. П. (1995), *Современная социология права*, Москва.
- Luhmann N. (1989), Le droit comme système social, *Droit et société*, 53.
- Luhmann N. (1992), *Legitimacija kroz proceduru*, Zagreb.
- Mihu A. (2000), *Sociologia dreptului*, Cluj – Napoca.
- Митровић М. (1982), *Југословенска предратна социологија*, Београд.
- Молнар А. (1994), *Друштво и право*, 1-2, Нови Сад.

- Мучибабић М. (1996), *Социолошко-правни појмовник*, Београд.
- Наставни план и програм основних студија (2004)*, Универзитет у Нишу, Правни факултет.
- Parachristos A. C. (1999), *Sociologie du droit*, Athènes/Komotini.
- Pieniążek A. - Stefaniuk M. (2001), *Socjologia prawa: zarys wyktadu*, Lublin.
- Подгорац Т. (1981), *Теорија права Л. Петражицког (видови и подврсте права)*, Крагујевац.
- Подгорац Т. (1983), *Правна политика Л. Петражицког на основи искуствено-психолошког проучавања права*, Београд.
- Podgórecki A. (1971), *Zarys sociologii prawa*, Warszawa.
- Podgórecki A. (1998), *Socjologiczna teoria prawa*, Warszawa.
- Podgórecki A. (1991), *Social Oppression*, Ottawa, Westport /London.
- Pusić E. (1989), *Društvena regulacija*, Zagreb.
- Радомировић В. – Подгорац Т. – Максимовић Е. (2000), *Социологија са социологијом права*, Крагујевац.
- Sorokin P. (2002), *Društvena i kulturna dinamika*, Podgorica – Beograd.
- Станковић Ј. (1996, 1998, 2000), *Основи опште социологије права*, I - III, Београд.
- Treves R. (1998), *Sociologia del diritto*, Torino.
- Šuvar S. (1998), *Sociologia sela*, I, Zagreb.
- Вукчевић Д. (1994), *Социолошка мисао у Русији (искуство XX вијека)*, Подгорица.
- Вукчевић Д. (2003), *Иза норми: социолошки и правни есеји*, Подгорица.

*Miloš Marjanović, Ph.D., Full Professor
Novi Sad Faculty of Law*

Systematic of Sociology of Law in Eastern European Countries

Abstract

This paper comparatively reviews the experiences of Eastern European countries in the formation and development of the sociology of law as a scientific and educational discipline. Not included in this analysis are the experiences of Hungary, Czech Republic, Slovakia and former Soviet republics because of the difficulties in finding literature and linguistic barriers. Particular emphasis is given to analyzing to whether and to what extent the existence of a certain national tradition of sociology of law has influenced the process of its formation and further development. If we are dealing with societies of the same historical character (first socialist and then post-communist), what is it that enables some cases to yield excellent results and prevents others from yielding any at all? On the one hand we have Russia, Romania, Bulgaria and the former Yugoslav republics which did not manage to utilize their rich theoretical and research traditions and have only begun making serious strides at the formation and institutionalization of the sociology of law and have, therefore, have an undeveloped systematic. On the other hand there is the highly instructive example of Poland, which demonstrates how this systematic can in fact be very integral and widely spread on the basis of a well utilized traditions, successful institutionalization and development which solidified this country at the very summit of current trends in socio-legal thought.